

Gustaw Herling-Grudziński

Jiný

svět

PISTORIUS & OLŠANSKÁ

Jiný svět patří mezi nejvýznamnější knihy 20. století. Je totiž jednou z prvních, jež západním čtenářům zprostředkovala osobní svědectví o sovětských koncentračních táborech, o zvrácenosti a krutosti komunistického režimu. Její autor Gustaw Herling-Grudziński se dostal do soukolí ruského represivního systému v březnu 1940, když se pokusil uprchnout z Polska okupovaného Němci i Rudou armádou. Člověk, který ho měl převést přes litevskou hranici, byl provokatér ve službách KGB. Po půlročním vězení v Grodně byl jedenadvacetiletý Herling-Grudziński odsouzen k pětiletému pobytu v táboře nucených prací a odeslán do lágru v Jercevu, jenž byl součástí kargopolských táborů, táhnoucích se podél železnice z Vologdy do Archangelska. V jercevském gulagu strávil půldruhého roku a byl odtamtud jakožto polský občan propuštěn po dramatické protestní hladovce 20. ledna 1942. Tehdy už Sovětský svaz napadený fašistickým Německem revidoval svůj vztah vůči Polsku a umožňoval budování polských jednotek k boji proti Hitlerovi. Herling-Grudziński vstoupil do polského vojenského sboru formujícího se v jižním Kazachstánu a v jeho řadách se zúčastnil bojů v Itálii. Po skončení války pak sepsal své otřesné vzpomínky na gulag a spojil je v knize *Jiný svět*, která vyšla nejprve anglicky v roce 1951 a o dva roky později v londýnském exilovém nakladatelství také polsky. Brzy byla přeložena do řady západních jazyků (pouze francouzské vydání vyšlo vinou protestů komunistů teprve v roce 1985) a po roce 1991 se dočkala vydání též v postkomunistických státech.

Jiný svět je však nejen důležitým dokumentem, jehož memento dodnes neztratilo svůj význam a platnost, ale také živým literárním dílem, jak zdůrazňoval ve své předmluvě k prvnímu vydání již Bertrand Russell a po něm pak i řada recenzentů. Je zkrátka knihou stejně čtivou a zajímavou, jako potřebnou.

Gustaw Herling-Grudziński, vězení v Grodně, květen 1940

GUSTAW HERLING-GRUDZIŃSKI (1919–2000) patří k nejvýznamnějším moderním polským spisovatelům. Časopisecky začal publikovat již během studií. Po vypuknutí války se stal spoluzakladatelem odbojové skupiny PLAN (Polska Ludowa Akcja Niepodległościowa), v březnu 1940 byl při pokusu o překročení hranice s Litvou zatčen agenty NKVD, odsouzen na pět let a odeslán do koncentračního tábora v Jercevu poblíž Archangelska. Po propuštění z tábora v lednu 1942 se připojil k polským jednotkám generála Anderse, jež byly součástí britské armády. S nimi pak došel přes Persii, Irák, Palestinu a Egypt až do Itálie, kde se v roce 1944 zúčastnil bitvy u Monte Cassina, po níž byl vyznamenán řádem *Virtuti Militari*. V letech 1948–52 pobýval s manželkou malířkou Krystynou Domańskou v Londýně. Zde v roce 1951 vydal svou nejznámější knihu *Jiný svět* (*Inny świat*, č. 1994), jedno z prvních svědectví o sovětských pracovních táborech. Po manželčině sebevraždě v roce 1952 se na tři roky přestěhoval do Mnichova, kde pracoval pro polskou

redakci rozhlasu Svobodná Evropa. Od roku 1955 pak až do své smrti žil v Neapoli se svou druhou ženou Lidíí, dcerou filozofa Benedetto Croceho. Herling-Grudziński po válce spoluzaložil polský exilový měsíčník *Kultura*, vycházející ve Francii, do něhož čtyři desítky let sám přispíval. V *Kultuře* publikoval od roku 1971 mozaiku zápisků, úvah a polemik a příběhů, vydanou později souborně jako pětisvazkový *Deník psaný v noci* (*Dziennik pisany nocą*). Herling-Grudziński je rovněž autorem několika literárněkritických a esejistických knih i povídkových souborů. Českým čtenářům je kromě *Jiného světa*, jenž vyšel poprvé v roce 1994, dosud znám pátým svazkem *Deníku psaného v noci* (1993, č. 1995) a dalším výběrem z tohoto díla *Stránky z Deníku psaného v noci* (2005), dvěma výběry z esejistiky *Hodina stínů* (*Godzina cieni*, 1991, č. 1999) a *Benátský portrét a jiné prózy* (2004) a také povídkovými výběry *Ostrov a jiné prózy* (2000) a *Hřbitovni poutník* (2010).

Gustaw Herling-Grudziński, Londýn 1951 (Archive Gustaw Herling, Naples)

Gustaw Herling-Grudziński
Jiný svět

Gustaw Herling-Grudziński

**Jiný
svět**

Z polštiny přeložila Helena Stachová

Pistorius & Olšanská
Příbram 2022

Tato kniha vyšla s laskavou pomocí Polského institutu v Praze.

Copyright © The Estate of Gustaw Herling-Grudziński

Překlad © Helena Stachová, 1994, 2022

Ilustrace © Lubomír Šedivý, 2022

ISBN 978-80-7579-142-9 (PDF)

ISBN 978-80-7579-136-8 (tištěná kniha)

Zde se otvíral jiný, odlišný svět,
který se nepodobal ničemu jinému.
Panovaly tu jiné, zvláštní zákony,
Jiné obyčeje, jiné návyky a reflexy.
Byl to dům mrtvý zaživa.
Život v něm byl jiný než jinde, lidé podivní.
Tento zapomenutý kout zde chci vyličit.

Dostojevskij: Zápisky z mrtvého domu

Krystyně

Z předmluvy k polskému vydání

Měl bych asi začít stručným přehledem toho, jaký měl Jiný svět osud. Napsal jsem tuto knihu za jediný rok, od července 1949 do července 1950, a to v Rugby a Londýně. Vyšla nejprve anglicky ve vynikajícím překladu již nežijícího Andrzeje Ciolkosze a s předmluvou Bertranda Russella. Byla dobře přijata kritikou i čtenáři. Poté vyšly další překlady – americký, švédský, německý, italský, španělský (v Argentíně), japonský, čínský (v Hongkongu), arabský. Nejdéle, celých třicet pět let jsem musel čekat na vydání francouzské, má vročení 1985. Byl však velmi dobře přijat, takže následovala další vydání anglická a americká. Letos vyjde v Londýně ruský překlad Natalie Gorbaněvské. Kdož ví, zda jednou nevyjde i v překladatelčině vlasti...

Bylo by zbytečné rozebírat v autorské předmluvě problematiku Jiného světa, když ho má čtenář před sebou a může nad četbou uvažovat sám. Ale přece jen bych rád poněkud narušil základní příkázání autorské zdrženlivosti a skromnosti – a citoval slova, která napsal Ignazio Silone, když uvedl italské vydání této knihy: „Jiný svět je nejen svědectvím, ale rovněž literárním dílem.“ Podobně se vyjádřil Bertrand Russell v předmluvě k vydání anglickému. Zdůrazňovala to také většina zahraničních recenzentů. Vždycky mě neobyčejně těšil názor anglického kritika Edwarda Crankshawa, který před dlouhými lety vyjádřil přesvědčení, že Jiný svět bude čten „ještě dlouho po zlikvidování institucí, které líčí...“

*Neapol, 15. listopadu 1988
Gustaw Herling-Grudziński*

ČÁST PRVNÍ

VITEBSK – LENINGRAD – VOLOGDA

Léto ve Vitebsku se chýlilo ke konci. Ještě nějakou dobu pražilo odpoledne slunce do dláždění věžeňského dvora a končilo svou pouť za červenou zdí sousedního bloku. Ze dvora bylo slyšet kroky vězňů, jež pravidelně odklepávaly cestu do lázně, slova ruských povelů smíšená s řinkotem klíčů. Službu konající dozorce si na chodbě prozpěvoval, každých pár minut skládal noviny a beze spěchu přistupoval ke kulatému okénku ve dveřích. Dvě stě párů očí se jako na dané znamení odtrhlo od stropu a upřelo na malé oko špehýrky. Obrovské oko se na nás dívalo pod plátěným kšiltem, a když kyvadlovým pohybem přešlo po cele, zmizelo za spuštěným plechovým krytem. Tři kopance botou do dveří znamenaly, že se máme připravit na večeři.

Polonazí jsme vstávali z betonové podlahy – signál k večeři znamenal také konec našeho odpoledního spánku. Když jsme s hliněnými miskami čekali na teplou večerní tekutinu, vypouštěli jsme ze sebe při té příležitosti do vysokého kýblu nažloutlou tekutinu od oběda. Proudý moče z šesti nebo osmi otvorů opsaly oblouk jako ve fontáně, setkaly se uprostřed kýblu a spirálovitě se vtočily do dna, a na stěnách se zvedla hladina pěny. Než jsme si zapnuli poklopce, dívali jsme se ještě chvíli na své vyholené rozkroky. Vypadaly podivně – jako vichřící ohnuté stromy na jalových polních srážech.

Kdyby se mě někdo zeptal, co jsme ještě dělali v sovětských věznicích, už bych toho asi moc nedodal. Je pravda, že jen co utichly rány na dveře ohlašující budíček a do cely vjel kotel s horkým odvarem z býlí a košík s denními přiděly chleba, kulminovala naše touha popovídat si. Chtěli jsme „zamluvit“ chleba k obědu. Katolíci se shromáždili kolem asketického kněze, Židé se sesedli kolem vojenského rabína s rybíma očima a faldy kůže visící z někdejšího břicha, prostí lidé si vyprávěli, co se jim v noci zdálo, a vzpomínali

na dřívější život, kdežto inteligenti sbírali nedopalky na společnou cigaretu. Ale stačily dva kopance do dveří, aby všichni živí soustředěně a mlčky pod vedením svých duchovních vůdců vykročili ke kotli polévky na chodbě. Od chvíle, kdy se v naší cele objevil maličký žid z Grodna, oznámil nám, že Němci obsadili Paříž, a hořce zaplakal, ustal v cele vlastenecký šepot a skončily politické rozhovory. V proudu života, který nás míjel, jsme pluli jako krevní sraženina k stále ještě tlukoucímu srdci svobodného světa.

K večeru se vzduch ochlazoval, na nebi pomalu plachtily kudrnaté mráčky a cestou rozsvěcovaly první hvězdy. Rezává zeď proti oknu vzplála na chvíli červeným plamenem, ale pak rychle zhasla, jakmile na ni dosáhlo křídlo soumraku. Blížila se noc a společně s ní oddech pro plíce, odpočinek pro oči a vlhký dotyk chladu pro rozpukané rty.

Těsně před apelem se v cele rozsvítilo světlo. V tu chvíli se nebe za oknem pohroužilo do tmy, ale pak se zas rozhořelo mihotavým světlem. Nárožní věže šmátraly do noci křížujícími se pruhy reflektorů. Ještě než padla Paříž, objevila se každý den právě v tuto chvíli v malém úseku ulice, kterou bylo vidět z oken naší cely, vysoká žena v šátku na hlavě, zastavila se pod lucernou proti věžeňské zdi a zapálila si cigaretu. Několikrát se stalo, že zvedla hořící zápalku vzhůru jako pochodeň a na chvíli znehybněla v této nepochopitelné póze. Usoudili jsme, že to má znamenat naději. Když padla Paříž, zůstala ulice prázdná po dva měsíce. Teprve v druhé polovině srpna, když se léto ve Vitebsku chýlilo ke konci, probudila nás neznámá z dřímoty dupotem nohou, které v tichu duněly po dláždění ulice, zastavila se pod lucernou, zapálila si cigaretu a zhasla zápalku klikatým pohybem ruky (bylo bezvětrí) podobajícím se pohybu ojníc rozjeté lokomotivy. Všichni jsme se shodli na tom, že to znamená transport.

* * *

Ale s transportem se nespěchalo ani následující dva měsíce. Až teprve koncem října vyvolali z cely, kde bylo dvě stě lidí, padesát

věznů, aby jim přečetli rozsudek. Šel jsem do kanceláře lhotejně, bez nejmenšího rozčilení. Vyšetřování mého případu skončilo už dávno, ještě ve věznici v Grodně. Nechoval jsem se přitom vzorně, to ne! Dodnes se upřímně obdivuji svým známým z věznice, kteří měli odvalu vést se sovětskými vyšetřovateli rafinovaný dialektický šermířský zápas, plný dobře mířených zásahů ableskových výpadů. Já odpovídal na otázky krátce a přímo, nečekal jsem, až mi moje rozpálená heroická představitivost nabídne na schodech při návratu do cely hrdé citáty z katechismu polského mučednictví. To jediné, po čem jsem toužil, bylo spát, spát a zase spát. Nezvládám fyzicky dvě věci: přerušovaný spánek a plný močový měchýř. Obě mi hrozily najednou, když mě probudili uprostřed noci a posadili na tvrdou stoličku proti vyšetřovateli, s obličejem přímo proti strašlivě silné žárovce.

První hypotéza žaloby byla založena na dvou věcných důkazech: holínky, v nichž mě mladší sestra vypravila po zářijové porážce Polska do světa, měly být důkazem, že jsem „majorem polské armády“, a první část mého příjmení v ruském znění (Gerling) mě nečekaně uváděla do souvislosti s jedním maršálem německého letectva. Logický závěr zněl: „Je to polský důstojník ve službách nepřátelské německé špionáže.“ Nápadné nepřesnosti v obou premisách nám však poměrně rychle umožnily toto těžké obvinění odmítnout. Zbýval nesporný fakt, že jsem se pokoušel překročit státní hranici Sovětského svazu a Litvy. Proč jste se o to pokoušel? – Abych bojoval proti Němcům. – Copak nevíte, že Sovětský svaz uzavřel s Německem pakt o přátelství? – Ano, ale vím také, že Sovětský svaz nevypověděl válku Anglii a Francii. – To nemá význam. – Jak zní nakonec žaloba? – Chtěl překročit sovětsko-litevskou hranici, aby mohl bojovat proti Sovětskému svazu. – Nebylo by možné dát místo slov „proti Sovětskému svazu“ slova „proti Německu“? Facka otevřenou dlaní způsobila, že jsem okamžitě vystřízlivěl. „To máte úplně jedno,“ potěšil mě vyšetřovatel, když jsem podepisoval předložený dokument.

V cele, kam mě poslali po přečtení rozsudku (pět let), ve vedlejším křídle vitebské věznice jsem se poprvé setkal s ruskými vězni.

Na dřevěných pryčnách tam leželo asi patnáct chlapců ve věku od čtrnácti do šestnácti let a přímo pod oknem, ze kterého nebylo vidět než kousek těžkého olověného nebe, seděl malý človíček se zarudlýma očima a nosem jako háček a mlčky žvýkal suchou skývu černého chleba. Lilo už několik dní. Podzim visel nad Vitebskem jako rybí měchýř, z něhož tekly proudy špinavé vody jako z ústí okapové roury nad košem zakrývajícím dolní polovinu mříží a výhled na dvůr věznice.

Nezletilí zločinci jsou postrachem sovětských věznic, ale skoro nikdy se s nimi člověk nesetká v pracovních táborech. Jsou nepřirozeně živí, věčně šmejdí po cizích pryčnách a ve vlastních poklopcích, a s láskou se oddávají dvěma velkým vášním: krádeži a onanii. Skoro všichni své rodiče buď vůbec neznají, nebo o nich nevědí. V tomto rozlehlém policejním státě vedou s naprostou samozřejmostí typický život bezprizorných dětí a cestují načerno nákladními vlaky z jednoho města do druhého, z jedné osady do druhé. Jsou živi z krádeže zboží ze státních skladů a nezřídka znovu kradou to, co předtím prodali, a přitom neopatrné kupce vydírají pohrůžkou udání. Spávají na nádražích, v městských parcích, v tramvajových remízách – a jejich jediným majetečkem bývá někdy jen malý uzlíček převázaný řemínkem. Teprve později jsem zjistil, že bezprizorní představují vedle *urků* (obyčejných kriminálníků) tu nejhorší pololegální mafii v Rusku, která je organizována podle vzoru zednářských lóží. Existuje-li v Sovětském svazu něco na způsob černého trhu, pak jen díky těmto otrhancům, co šmejdí v davu, obléhají *spectorgy* (obchody pro prominenty), plíží se za soumraku k obilním sýpkám a uhelným skladům. Sovětské úřady se na to dívají přimhouřeným okem, neboť bezprizorné považují za pouhé *prolesy*, nezátížené dědičným hříchem kontrarevoluce, za tvárnou hmotu, z níž se dá uhníst cokoli. Proto se tito mladí chlapci brzy naučili považovat vězení za něco jako letní tábor a bez většího odporu užívají tohoto azylu k oddechu po vyčerpávajícím životě na svobodě. Do naší cely ve Vitebsku přicházel občas *vospitatěl* s tváří evangelisty, světlou čupřinou a modrýma očima, a hlasem, který připomínal vlidný šepot ve zpovědnici, vyzýval hlouček bezprizor-

ných, aby se učili: „*Rebjata, pajdom němnožko paučitsja.*“ Když se *rebjata* vrátila z kurzu, nedaly se ty jejich sprostoty vůbec poslouchat. Nejoedpornější nadávky a kletby se mísily s frázemi *politgramoty*. Z hromady mladých těl k nám neustále dolétala obvinění, že jsme trockisté, nacionalisté a kontrarevolucionáři, a ujišťování, že soudruh Stalin udělal dobře, když nás dal zavřít, a že sovětská moc brzy dobude celý svět – a to všechno mleli s tou krutou a sadistickou tvrdošíjností, která je tak typická pro každé bezprizorné mládí. O něco později jsem se v lágru setkal s osmnáctiletým chlapcem, který dělal náčelníka KVČ (kulturně-výchovné oddělení) jen z toho titulu, že kdysi jako bezprizorný chodil ve věznici na pedagogické kurzy.

Můj soused od okna si mě první den podezíravě prohlížel a nepřetržitě přitom žvýkal kůrky tvrdého chleba, vytahoval ho ze starého pytle, sloužícího mu na pryčně jako polštář. Byl to jediný člověk na cele, na kterého jsem měl chuť mluvit. V sovětských věznicích se často setkáváme s lidmi, kteří jako by měli ve tvářích vypálené znamení tragédie. Úzké rty, nos jako zobák dravce, oči slzavé, jako kdyby do nich někdo hodil písek, přerývané povzdechy a drápy prstů nořící se každou chvíli do pytle – mohly znamenat všechno nebo nic. Když cupital drobnými krůčky k záchodu a konečně přišel na řadu, neohrabaně se rozkročil nad dírou, spustil si kalhoty, opatrně si vyhrnul dlouhou košili a téměř vstoje se nadýmal a rudl hroznou námahou. Vždycky ho ze záchodu vyháněli jako posledního, ale ještě na chodbě si zapínal kalhoty a směšně uskakoval před šťouchanci dozorce. Když se vrátil do cely, ihned uléhal na pryčnu a těžce supěl. Jeho starý obličej připomínal sušený fík.

„Polák?“ zeptal se mě konečně jednou večer.

Přikývl jsem.

„To bych rád věděl,“ zaskřehotal hněvivě, „jestli by v Polsku mohl být můj syn v armádě kapitánem.“

„To nevím,“ odpověděl jsem. „Za co sedíte?“

„To není důležité. Já můžu shnit v kriminále, ale můj syn je kapitánem u letectva.“

Po večerním apelu mi vyprávěl svůj příběh. Leželi jsme vedle sebe a mluvili šeptem, abychom neprobudili naše bezprizorné. Ten starý Žid byl několik desítek let ševcem ve Vitebsku, pamatoval revoluci a s dojetím vzpomínal na všechno, co zažil od chvíle, kdy vypukla. Byl odsouzen k pěti letům za to, že v ševcovském družstvu protestoval proti používání odřezků kůže na podráženi nových bot. „Ale to není důležité,“ opakoval pořád dokolečka, „jistě chápete, že závistivci jsou všude. Dal jsem syna na studie, udělal jsem z něho kapitána letectva, tak se jim přece nemohlo líbit, že já, starý Žid, mám syna u letectva. Syn napíše žádost a oni mě předčasně pustí. Kdo kdy viděl takhle flekovat nové podrážky?“ Nadzvedl se na pryčně, a když se ujistil, že bezprizorní spí, rozpáral podšívku pod rukávem saka a vytáhl z vatelínu pomačkanou fotografii. Díval se z ní na mě muž v letecké uniformě, s inteligentní tváří a ostře zahnutým nosem.

Za pár minut nato slezl jeden bezprizorný z pryčny, šel se vyčurát do záchodu u dveří a zaklepal na okénko. Na chodbě zařinčely klíče, ozvalo se táhlé zívnutí a na kamenné podlaze zacvakaly okované boty.

„Co je?“ otázalo se rozespálé oko špehýrky.

„Občane strážný, dejte mi žváro,“

„Ty bys měl spíš cucat mlíko, ty kluku!“ zavrčelo výhružně oko a zmizelo za plechovou záklopkou.

Chlapec nalehl oběma pěstmi na dveře, vytáhl se na špičky k slepému okénku a hlasitě zavolal:

„*Graždanin džžurnyj, ja imeju k vam vapros!*“

Teď zaskřípal klíč v zámku dvakrát a okované dveře se otevřely. Na prahu stál mladý dozorce, na hlavě nakřivo posazenou čepici s modrým dýnkem a červeným lemováním.

„Tak mluv.“

„Tady nemůžu, musím na chodbu.“

Skřípějící dveře se otevřely dokořán, chlapec vyklouzl na chodbu pod rukou opřenou o klíč, který vězel v zámku, a za chvíli se vrátil do cely se zapálenou cigaretou. Chtivě šlukoval ráz naráz, nejspíše po nás pokukoval a choulil se jako malé štěně ustupující před kopcem.

Za čtvrt hodiny se dveře cely znovu otevřely dokořán, dozorce energicky překročil práh a ostře vykřikl:

„Vstávat! Velitel bloku! Prohlídka!“

Velitel bloku začal prohlídku od bezprizorných a dozorce přitom neodtrhával pohled od dvou řad vězňů, kteří stáli v pozoru zády k pryčnám, čelem k sobě. Hbité ruce rychle prohledávaly slamníky bezprizorných, zaštrachaly i v mém brlohu a ponořily se do pytle starého Žida. Hned nato jsem uslyšel šustot papíru tlumený mačká-ním vatelínu.

„Co je to? Dolary?“

„Ne. Fotografie mého syna, Natana Avramoviče Zygfelda, kapi-tána Rudé armády.“

„Za co sedíš?“

„Za škodlivou činnost v řemesle.“

„Škúdce sovětského řemesla nemá právo mít v cele fotografii důstojníka Rudé armády.“

„Je to můj syn...“

„Mlč! V base žádní synové neexistují!“

Když jsem odcházel z cely do transportu, kýval se starý švec na pryčně jako zpitomělý papoušek na bidýlku a s kůrkami chleba přežvykoval několik monotónně se opakujících slov.

Šli jsme na nádraží pozdě večer, město bylo už skoro prázdné. Ulice spláchnuté lijákem se v černém večerním světle leskly jako dlouhé pruhy slídy. Vzduch byl dusný a teplý, náhle rozvodněná Dvina neklidně šuměla pod prohýbajícími se prkny mostu. V ma-lých uličkách jsem měl bůhvíproč dojem, že se k nám ze všech oken škvírami v okenicích sbíhají lidské pohledy. Až teprve na hlavní ulici byl ruch poněkud živější, ale skupinky chodců nás míjely mlčky, neotáčely se za námi, šly s očima upřenýma před sebe nebo do země, s očima, které viděly, aniž se dívaly. Před pěti měsíci jsme procházeli touto vitebskou ulicí za horkého červnového dne, odděleni od chodníku ocelovým zábradlím bodáků. Dvina tenkrát líně plynula ve vyschlém korytu, na chodnicích lepkavých od slunečního žáru kráčeli rázným krokem unavení chodci, tu a tam prohodili slovo, ale nezastavili se ani na chvílku: úředníci v čepicích

s ohrnutými kšilty, dělníci v montérkách promaštěných kolomazí, chlapci se školními brašnami na zádech, vojáci ve vysokých botách smrdících lojem, ženy v ošklivých kretonových šatech. Co bych byl tenkrát dal za to, abych spatřil skupinku vesele hovořících lidí! Procházeli jsme kolem domů s otevřenými okny, ze kterých nevisely barevné peřiny, úkradkem jsme nakukovali přes ploty na dvorky, kde se nesušilo prádlo, viděli jsme zavřený kostel s nápisem *Antireligioznyj muzej*, četli jsme hesla na transparentech nad ulicí, upírali jsme pohled na obrovskou rudou hvězdu na střeše radnice. Nebylo to město smutku. Bylo to město, které radost nikdy nepoznalo.

* * *

V Leningradě nás rozdělili na skupiny po deseti a ty v několika-minutových intervalech z nádraží odjížděly černými vězeňskými auty na *peresylku*. Tísnil jsem se mezi svými druhy, skoro jsem se dusil v té dřevěné bedně bez oken a ventilátorů, a tak jsem z města nic neviděl. Jen v zatáčkách mě odstředivá síla sesouvala z lavičky a já přitom vždycky skulinou v šoférově kabině na okamžik zahlédl zlomky budov, parků a lidského davu. Den byl mrazivý, ale slunný. Všude už ležel sníh – přijeli jsme do Leningradu v listopadu 1940 – na ulicích bylo vidět první chodce ve válenkách a kožešinových ušankách. Postranice čepic byly sice svěšeny jen přes uši, oči nezakrývaly, ale zrovna jako koňské klapky umožňovaly dívat se pouze přímo před sebe a nerozptylovat pozornost do stran. Náš transport projel ulicemi města bez povšimnutí jako hejno černých havranů, kteří krouží nad zasněženým polem a hledají si potravu.

Starší vězňové mi vyprávěli, že v Leningradě sedělo v tu dobu asi čtyřicet tisíc lidí. K tomuto výpočtu – domnívám se, že dost pravděpodobnému – se dospělo hlavně pracným sestavováním a porovnáváním faktů, indicíí a pokoutních zpráv. Tak například v proslulé věznici na Krestech s tisícem samotek bylo průměrně třicet vězňů v jedné cele. Zprávu o tom přinesli vězňové z Krestů, kteří před odjezdem do táborů trávili obvykle několik nocí v naší

peresilce. Nás mohlo být asi deset tisíc. V cele 37, která za normálních podmínek mohla pojmut nanejvýš dvacet lidí, sedělo sedmdesát vězňů. Na ubohém duševním životě mrtvých domů je nejpřekvapivější a nejúžasnější to, jak bystře dovede každý zkušený vězeň vnímat své okolí. V každé cele jsem potkal alespoň jednoho statistika a badatele vězeňského života, co se ve dne v noci věnoval rekonstrukci obrazu skutečnosti, jež ho obklopovala, z drobné mozaiky zmínek, vyprávění, zlomků rozhovorů zaslechnutých na chodbě, útržků novin, které našel na záchodě, administrativních pokynů, automobilového provozu na dvoře, blížících se a vzdalujících se kroků před vraty. V Leningradě jsem se poprvé setkal s hypotézami o počtu vězňů, vyhnanců a bílých otroků v Sovětském svazu. V diskusích vězňů kolísal tento počet mezi osmnácti a dvaceti pěti miliony.

Naše skupina narazila na chodbě na skupinu vězňů mířících k východu. Zastavili jsme se jako opaření, zachvátil nás spíše strach než obava pohlédnout letmo do cizích tváří. Skupina jdoucí proti nám rovněž ucouvla zpátky do chodby. Stáli jsme tak proti sobě se svěřenými hlavami – dva světy spjaté společným osudem, ale rozdělené hradbou nedůvěry a strachu. Strážní se krátce poradili a dospěli k závěru, že musíme dát těm druhým přednost. Zaklepalo železné klepátko na bočních dveřích a pootevřelo se oko špehyrky. Další krátká porada – a pak nás vyvedli na širokou světlou chodbu oddělení, jehož vzezření odporovalo všemu, co jsem až dosud na svém putování vězně viděl.

Ten luxusní pavilon s velkými okny a čistými lesklými chodbami, které tak strašlivě kontrastují s klášterní mrtvostí většiny ruských věznic, se nachází v nejhezčím křídle *peresylky*. Obrovské mříže přesouvateľné na kolejnicích nahrazují v jedné stěně dveře a poskytují iluzi naprosté vnitřní svobody a té zvláštní kázně, jakou si lidé izolovaní od světa sami vytvářejí, aby zapomněli na svou osamělost. Cely byly prázdné a působily dojmem obytných pokojů opuštěných účastníky nějakých kurzů chvíli před našim příchodem. Vzorně ustlané postele, noční stolky plné rodinných fotografií v rámečcích z barevného papíru a staniolu, ramínka na šaty, velké stoly zavalené

knihami, novinami a šachy, v rozích bílé mušle umyvadel, rozhlasové přijímače a Stalinovy portréty. Chodbou se došlo k společné jídelně s pódium, zřejmě pro hudebně nadané vězně. Stalinovy portréty ve věznicích! Chceme-li pochopit zvláštnost tohoto faktu, nesmíme zapomínat, že věžňové v Rusku jsou zcela vyobcováni z politického života, neúčastní se jeho liturgie a sakrálních obřadů. Pokání si odpykávají bez Boha, ale nevyužívají všech dobrodiní tohoto nuceného politického ateismu. Nesmějí Stalina chválit, ale nesmějí ho ani hanět.

Za těch pár minut čekání nejenže jsem si stačil zapsat do paměti, jak vypadá vězení sovětské turistické kanceláře – které si pravděpodobně prohlížela Lenka von Koerberová, autorka nadšené knihy o sovětském vězeňství – ale podařilo se mi navíc vyměnit pár slov s jediným vězněm v pavilonu, který měl za nepřítomnosti ostatních službu. Štoutil se v rozhlasovém přijímači, a aniž se na mne podíval, vyprávěl mi, že si tady odbývají trest „plnoprávní občané Sovětského svazu“, jejichž rozsudky nepřesahují osmnáct měsíců a byli odsouzeni k odnětí svobody za takové přečiny jako *mělkaja kraža* (drobná krádež), *progul* (pozdní příchody do zaměstnání), chuligánství a prohřešky proti podnikové kázní. Pracují celý den v strojírenských dílnách na území věznice, dostávají slušný plat, dobré jídlo a dvakrát do týdne smějí přijímat návštěvy příbuzných. Kdyby sovětské úřady vytvořily stejné životní podmínky pro dvacet milionů vězňů a vyhnanců v Rusku, mohl by Stalin držet v šachu armádu, NKVD i stranu touto „čtvrtou silou“. Člověk, se kterým mluvím, si nijak nestěžuje na nesvobodu. Žije si dobře, v pohodlí. Jestlipak ví, jaký život vedou věžňové na jiných blocích leningradské *peresylyky*, v tisících věznic a táborů, které se v husté síti rozprostírají po celém území Sovětského svazu? Ano, ví, ale to jsou přece političtí. Tam – ukazuje hlavou na mrtvý blok *peresylyky* se zamřížovanými okénky – tam se chcípá zaživa. Kdežto tady se dýchá volněji než na svobodě. Je to náš Zimní palác, dodává mazlivě, „*naš Zimnyj dvarjec*“. Stalin ví z vlastní zkušenosti, že slušnými životními podmínkami ve věznicích lze vzbudit pokoru pouze v *bytovících*, ale nikdy v *politických*. Ba co víc – Čím lépe se cítí

politický ve vězení, tím odvážněji touží po svobodě, tím více se bouří proti moci, která ho uvěznila. Když čteme líčení o téměř luxusním a kulturním životě, jaký vedli carští vězňové a vyhnanci, těžko uvěřit vlastním očím. A přece to byli lidé, kteří svrhli carismus.

Obyčejné *bytoviky* si nikdo nesmí plést s *urky*. Tu a tam se sice lze v táboře setkat s drobnými, obyčejnými zločinci, kteří dostali více než dva roky, ale skoro vždycky zaujímají v táborové hierarchii výjimečné postavení, jež připomíná spíše privilegia placené administrativy než status průměrného vězně. *Urkou* se kriminálník stává teprve po několikeré recidivě. V této nové situaci většinou už neopouští tábor nikdy, dostane se na svobodu jen na pár týdnů, aby si vyřídil nejnaléhavější záležitosti a dopustil se dalšího trestného činu. Jak významné postavení si *urka* vytvoří v táboře, nezávisí jen na tom, kolik let se potuluje po lágrech a za co sedí, ale i na tom, jaké jmění si stačil nashromáždit z pasáctví, krádeží a často i vražd prováděných na *běloručkách* (politických), na tom, kolik má po táborech známých náčelníků a kuchařů, jaké má odborné kvalifikace na velitele komanda a v kolika *lagpunktech* na něho čekají milenky jako rozmístěné klisny. *Urka* představuje v táboře instituci, je to nejvyšší funkcionář po veliteli stráže. Rozhoduje o hodnotě a loajálnosti dělníků v komandu, často se mu svěřují nejdopovědnější funkce, v případě potřeby bývá nahrazován odborníkem bez táborové praxe, jeho rukama procházejí všechny nově příchozí panny, než se dostanou do postelí náčelníků, hraje prim v *kulturno-vospitatělnoj části*. Jsou to lidé, kteří myslí na život na svobodě se stejným odporem a strachem jako my na život v lágru.

* * *

V cele č. 37 jsem se ocitl také náhodou. Když třídili naši skupinu, ukázalo se, že moje jméno na seznamu není. Strážce se bezradně poškrábal za uchem, pozorně překontroloval všechny vězně, jejichž jméno začínalo písmenem G, ještě jednou se zeptal na jejich *imja i otčestvo* a pokrčil rameny. „Na kterou celu tě poslali?“ zeptal se.

Za dveřmi po obou stranách chodby bylo slyšet neklidné šumění, útržky rozhovorů a křiklavý zpěv. Jen v cele trochu víc vzadu, v ohybu chodby, bylo ticho. Každou chvíli však bylo přerušeno frází nějaké exotické písně, kterou zpíval chraptivý astmatický hlas a hned se k němu přidaly ostré údery do strun hudebního nástroje. „Na sedmatřicítku,“ odpověděl jsem klidně.

V cele bylo prázdko nebo spíše skoro prázdko. Dvě řady pryčien, stlučených z prken bez mezer mezi jednotlivými kavalci a zastlané slavníky, dávaly určitý pocit stabilizace, ale brlohy ze svrchního oděvu a vaťáků u příčných zdí a rance pod stolem (v přečpaných celách se rance rozbalují až teprve na noc, aby se využilo každého kousíčku podlahy, obou lavic a někdy i stolu) umožňovaly domyslet si, že je tu víc lidí než místa. Na slavníku hned u dveří vedle záchodu ležel obrovský bradáč s nádhernou, jako z kamene vytesanou hlavou s východními rysy a klidně bafal z dýmky. Oči měl upřené ke stropu, jednu ruku pod hlavou, druhou si bezmyšlenkovitě uhlazoval vojenskou uniformu bez hodnosti. Pokaždé, když zabafal z dýmky, vyvalil se za jeho štětinatými vousy mrak dýmu jako zpoza jalovcového keře. V druhém koutě cely ležel na pryčně s pokrčenými nohama muž, kterému mohlo být tak přes čtyřicet, s hladce vyholenou inteligentní tváří, v jezdeckých kalhotách, holínkách a nazelenalé větrovce, a četl knihu. Proti vousáči seděl s nohama svěšenými z pryčny tlustý Žid v rozepnuté vojenské uniformě, zpod níž mu vyčuhovaly chuchvalce černých chlupů. Na hlavě měl malý baret a jeho krk obtočený vlněnou šálou ještě více zvýrazňoval masité rty, nalité tváře a dvě švestky očí zastrčených do opuchlých tváří jako do vyschlého těsta a oddělené nosem ve tvaru velké okurky. Dusil se a funěl, ale zpíval píseň, která mi tenkrát připadala italská, a do taktu se plácal do kolena. Vedle něho se opíral o roh zdi u okna dobře stavěný atlet v námořnické čepici a tílku s modrými proužky a brnkal na kytaru s pohledem upřeným na mlhavé obrysy Leningradu. Výjev jako z noclehárny v nějakém francouzském přístavu.

Těsně před obědem se okované dveře otevřely dokořán a několik desítek vězňů s rukama ještě založenými za zády začalo ve dvoji-

cích vcházet do cely do taktu monotónního odpočítávání dozorce. Cela se vrátila z procházky. Mezi nově příchozími převažovali starší muži v uniformách a vojenských pláštích bez hodností. Průvod uzavíralo asi tucet mladých námořníků a stejný počet civilistů, kteří se lokty začali proboxovávat ke stolu. Tři kopance do zavřených dveří zde znamenaly totéž jako ve Vitebsku.

Při obědě jsem se seznámil s hezkým vysokým mužem, jenž si mě pozorně prohlížel. Jedl svůj příděl pomalu a s jakousi rafinovanou elegancí. Jeho veliké zamyšlené oči byly zasazené do kostnaté a zbrázděné tváře a jeho čelisti prováděly po každém soustu pomalý pohyb, jako kdyby drtily nějakou obzvláštní lahůdku. Promluvil na mě první, polsky, odříkal mi poněkud dřevěným a poněkud slavnostním jazykem, jímž už nemluvil jistě několik let, svůj krátký příběh. Byl to potomek vyhnanců z roku 1863 – jmenoval se Šklovskij – a než ho zatkli, velel dělostřeleckému pluku v Puškinu (někdejším Carském Selu) u Leningradu. Když mluvil o Rusku, užíval slovo *rodina*, kdežto Polsko nazýval zemí svých předků. Za co byl zatčen? Jako plukovník a původem Polák projevoval malou péči o politickou výchovu vojáků. „To víte,“ usmíval se mírně, „v dětství mě učili, že armáda je od toho, aby člověk málo myslel a *zaščiščal rodinu*.“ Za co sedí ti ostatní? „Ti jeneráli?“ pokrčil rameny. „Za to, že se moc pletli do politiky.“

Sousedem Šklovského byl muž v zelené větrovce, kterého jsem viděl číst knihu. Plukovník Pavel Ivanovič (jeho jméno si bohužel nepamatuji) byl vedle Šklovského jediným důstojníkem s tak nízkou hodností. Když se dozvěděl, že jsem Polák a že jsem byl v září 1939 v Polsku, ožil a zasypal mě otázkami. Ukázalo se, že než ho zatkli, pracoval u rozvědky na polsko-sovětském pomezí. Výtečně znal všechny zapadákovy polského východního území a čtyřletý pobyt ve vězení nijak nepoškodil nádherný soubor špionážních informací, který nosil ve svém mozku. Pamatoval si rozmístění garnizon, divizí, pluků a oddílů KOP, jména i drobné slabůstky jiných velitelů – ten neustále potřeboval peníze na karty, onen zas fandil koním, jiný bydlel v Lidě, ale měl milenkou v Baranowiczích, a ještě jiný byl vzorný důstojník. Se zájmem se mě ptal na jejich účast

v záříjových bojích asi tak, jako se obehnaný majitel stájí vyptává, jak se umístili jeho někdejší koně na zahraničních dostihových dráhách. Moc jsem mu toho říci neuměl a ani nechtěl. Od toho záříjového úderu mi ještě hučelo v hlavě.

Dík těm špionážním rozhovorům jsme se s Pavlem Ivanovičem brzy spřátelili a jednoho dne sklouzl hovor bezděčně na obyvatele této cely. Pamatuji se na ten večer, jako by to bylo včera. Leželi jsme na jeho pryčně, ležel vlastně jen on, kdežto já jsem seděl a opíral se o loket. Vedle nás dřímal mladý student medicíny z Leningradu s dívčí tváří, který se mě na záchodě jednou šeptem zeptal, jestli jsem četl Gideův *Návrat ze SSSR*, protože soudě podle článků v sovětském tisku je to kniha velmi zajímavá. V cele už rozsvítili, u stolu seděli námořníci a hráli karty, na pryčnách leželi jeden vedle druhého – jako na dvou hromadných katafalcích – sovětští generálové, strnulí v nehybném zadumání. Pavel Ivanovič mi očima ukazoval jednoho po druhém, pohyboval jen obličejovými svaly a jako průvodce po sále egyptských sarkofágů mě krátce informoval.

O tlustém Židovi, který seděl jako obvykle s nohama svěšenýma z pryčny a tiše si broukal nějakou melodii, řekl: „Divizní politruk ze Španělska. Prodělal hrozné vyšetřování.“ Vousáče neustále bafajícího z dýmky popsal jako inženýra letce a generála letectva, který nedávno vyhlásil hladovku a žádal o revizi procesu „pro dobro sovětského leteckého průmyslu“. Všichni byli roku 1937 obviněni ze špionáže. Podle názoru Pavla Ivanoviče to všechno byla německá provokace v obrovském měřítku. Německá špionáž podvrhla sovětské rozvědce prostřednictvím neutrálního člověka falšované důkazy proti velké části sovětských štábních důstojníků, kteří v různých obdobích sloužili nějakou dobu v zahraničí. Němcům šlo o to, aby ochromili sovětské velení. Ruská rozvědka žila v stavu exaltované podezíravosti po spiknutí Tuchačevského. Kdyby byla válka proti Německu vypukla v roce 1938, byla by Rudá armáda měla vážně narušenou štábní zálohu. Vypuknutí druhé světové války zachránilo tyto důstojníky před tresty smrti a okamžitě zastavilo mučení při vyšetřování. Od vypuknutí rusko-německé války čekali na propuštění, úplnou rehabilitaci, vrácení hodností a velitelských funkcí,